

ВНУТРІШНІЙ ТРАГІЗМ ЛЮДИНИ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНА РИСА ОПОВІДАННЯ В. ПІДМОГИЛЬНОГО «ПРОБЛЕМА ХЛІБА»

Межа XIX–XX ст. – епоха глобальних зрушень у світовій літературі та культурі взагалі. Вона була спричинена, поперше, суспільно-історичними умовами, а саме переходом капіталізму в імперіалістичну стадію розвитку, що вимагало докорінної зміни світоглядних позицій, переосмислення цінностей та ідеалів, методів сприйняття та відображення дійсності. По-друге, переверт у художній практиці пов'язаний з принципово новим розумінням мистецтва та його співвідношень з людським буттям.

На розвиток культурної епохи мали великий вплив філософські теорії, особливо ідеї Ф. Ніцше, А. Бергсона, А. Шопенгауера, З. Фрейда та ін. Література стала приділяти більше уваги питанням світоглядного характеру, намагаючись визначити місце особистості у Всесвіті, загальні закони духовної еволюції людства, моральні чинники розвитку цивілізації. Нерідко письменники самі стають філософами, поєднуючи у своїй творчості художню уяву і концептуальне мислення (В. Розанов, Ж.-П. Сартр, А. Камю, Р. Барт).

Загальновідомий той факт, що В. Підмогильний надзвичайно цікавився психоаналітичною теорією «підсвідомого» австрійського вченого З. Фрейда. Підмогильний, як твердить відомий літературознавець Л. Череватенко, «оголосив себе правовірним фрейдистом. І залюбки на цю тему розводивсь» [Череватенко 1991: 177], зокрема сперечався з Є. Плужником, пробував застосовувати цю теорію у своєму психоаналітичному дослідженні творчості І. Нечуя-Левицького, М. Рильського, Ю. Яновського. На думку О. Галети [Галета 2002: 18], найбільшим послідовником Фрейда В. Підмогильний виявляє себе у сфері, у якій розум ніяк не може запанувати цілком, а тому найшвидше поступається своїми позиціями, – у сфері внутрішнього ества.

Адже психоаналіз – це перш за все дослідження психіки людини, її раціональної свідомості та ірраціонального підсвідомого, а отже дослідження самої людини, її духу. І український прозаїк завжди пильно вдивлявся в свого героя, аналізував, розкладав його «я», аналіз людської психіки став його головним художнім завданням. Психологічний струмінь уже виразно відчувається в першій збірці оповідань, на що Г. Костюк сказав: «В. Підмогильний, може, й сам того до кінця не усвідомлюючи, брав найвищі творчі орієнтири, прагнув до заглиблення в психіку особистості, яка болісно шукає себе, зазнаючи поки що більше поразок, ніж перемог, але не полишаючи наміру пізнати глибину свого ества й відчути себе органічною часткою великої системи буття» [Костюк 2001: 639].

Пореволюційна дійсність служить В. Підмогильному своєрідним «матеріалом» для художнього дослідження вічних, загальнолюдських проблем, передовсім таких, як стосунки чоловіка і жінки, психологія страху перед неминучістю смерті, усвідомлення своєї слабкості й утвердження своєї сили, протидія однієї людини та натовпу, сліпих інстинктів природи та зобов'язуючої суспільної моралі, раціонального та ірраціонального. Із суспільних механізмів письменник переносить акценти на підсвідомі та свідомі прояви людської психіки, прагне іти до пізнання суспільного життя через стан людської душі. Р. Мовчан визначає людину В. Підмогильного як особливу, не соціальну в тому сенсі, як її зображували прозаїки ХІХ ст. «Вона є не виразником соціальних катаклізмів, ілюстратором їх, а продуктом конкретно-історичного буття і (вперше в українській прозі) самодостатнім об'єктом письменницького зацікавлення, вивчення, з'ясування психологічних чинників, заглиблення у підсвідомість» [Мовчан 2000: 54].

З іншого боку, свій погляд В. Підмогильний звертає до конкретної людини, амбівалентної та неоднозначної, яка, за словами С. Луцій, «стоїть між Каїном і Авелем» [Луцій 2001: 5]. Письменник зображає своїх сучасників у суперечностях матеріального і духовного, у стані елементарного бажання потамувати голод, у спокусах і сумнівах перед моральним збо-

ченням, збереженням чи втратою власної гідності. Він намагається дати відповідь на одвічне питання: людина є істотою раціональною чи ірраціональною; дослідити, на які засади може зіпертися особистість, втягнута в стрімкі процеси суспільного життя. В. Підмогильний, за словами Г. Костюка, «не любив людини-янгота, бо знав, що людина є водночас і тварина. Він знав людську силу, велич її розуму, її здібності, але в той же час був свідомий всіх її слабкостей» [Костюк 2001: 638].

Ілюстрацією вищезазначених особливостей психологічного письма В. Підмогильного може бути оповідання «Проблема хліба» (1922), яке, на нашу думку, доцільно було б розглянути детальніше.

Хоч письменник і не захоплювався у творах зовнішньою сюжетністю, мало дбав про їхню тематичну спрямованість, але умовно «Проблему хліба» відносять до тематичної групи новел про голод 1920–1922 років на Україні («Собака» – 1920, «Проблема хліба» – 1922, «Син» – 1923), написаних у катеринославсько-ворзельський період. Вони відзначаються надзвичайною реалістичністю зображення й точною, глибоко продуманою психологічною мотивацією думок, дій та вчинків головних героїв. По-перше, це зумовлене тим, що тема голоду у великому місті для В. Підмогильного була близькою, безпосередньо пережитою, відчутю на власному досвіді, зрештою, по-філософськи осмисленою. По-друге, головні герої письменника найчастіше становлять з ним одну вікову групу, а отже, автору легко перевтілюватися у своїх персонажів, правдиво зображати їхні психологічні стани. Слід зауважити, що тут не йдеться про ототожнення ідеї твору з думками автора, про що В. Підмогильний застерігав в епіграфі до «Проблеми хліба», а швидше про здатність митця на певний час ставати своїм героєм, відчувати його емоції, переживання, мислити його думками.

В. Підмогильний в оповіданні «Проблема хліба» ставить складну суспільно-психологічну проблему голоду у звичному для себе ключі – через сприйняття конкретним індивідумом. У цьому разі головним героєм стає студент, який знаходиться

у пошуках засобів вигідно пристосуватися до обставин у голодному місті. В. Мельник відносить його до персонажів-естетиків» (за класифікацією датського філософа С. К'еркегора) [Мельник 1994: 108], які керуються лише зовнішніми обставинами, йдуть за потягом безпосередньо-чуттєвої стихії, насолоджуючись тим, що дає саме життя. Від самого початку твору ми довідуємося, що юнак «заклопотаний справою «легкого хліба», бо любить «читати, гуляти ввечері, міркувати і не вбачає достатніх підстав на те, щоб відмовлятися від цього через шлунок» [Підмогильний 1991: 123]. Його єдина і найголовніша мета – потамувати фізичний голод: «я з тонкою насолодою мріяв про масні пиріжечки, і, коли уявляв собі їхній смак, кров мені палахкотіла й бухала в голову. Я викликав їхній образ, і коли вони мов живі, лежали переді мною, рожевенькі й гарненькі, – мені душу захоплював нестримний потяг до них, і я навіть написав на честь пиріжечків прекрасний сонет» [Підмогильний 1991: 129]. На першому і, можливо, єдиному плані для юнака стоїть задоволення фізичних потреб. Будь-які духовні та моральні питання для нього не існують тоді, коли відчутний голод. Лише іноді, в атмосфері самозадоволення та спокою на головного героя нахлинають спогади, що несуть йому втіху. Також не існує для нього й докорів сумління: хлопець не дуже переймається, що доводиться красти гроші в господині квартири, де мешкає, на якійсь глухій залізничній станції забити (нехай і випадково) сторожа баштану, а тут, у місті, стати альфонсом літньої, негарної перекупки, де сито набивав шлунок «масними пиріжечками». І це зрозуміло: вони забезпечили сите спокійне життя, можливість навчатися, приспали сумління: «Воно почалося, нове життя! Яка радість, який спокій! Шлунок задоволено, і моя душа пугає над світом, як духотворець». Уражає цілковита відсутність у головного героя моральних імперативів. Тут В. Підмогильний творчо застосовує ідею Ф. Ніцше про шкідливість і протиприродність традиційної моралі. Адже чи міг юнак так легко йти шляхом пристосування, якби на цьому шляху повсякчас поставали перешкоди високодуховного гатунку. Навіть вбивство, що з прадав-

ніх віків вважалось тяжким гріхом, хлопець сприймає як «цікаву пригоду» й констатує як звичайний факт: «Годі йому дихати – я таки добре стуконув його. Таким способом на землі відбулося ще одне загубство» [Підмогильний 1991: 126]. В. Підмогильний психологічно вмотивовує таке байдуже ставлення до страшних вчинків органічною відсутністю почуття відповідальності. Сумління героя залишається ніби непричетним до всього, що сталося: «врешті, ніхто з нас не винний: життя нас звело, змусило побитися, і коли вже нарікати, то тільки на життя» [Підмогильний 1991: 126].

Як справжній персонаж-естетик, юнак сприймає всі події як щасливе послання долі: гроші у шухляді хазяйки, їжа в курені вбитого ним діда, сите життя, за яке доводиться платити власним тілом, а на його думку, «такими дешевими грішми» [Підмогильний 1991: 129]. Для хлопця головне – мати спокій від природного інстинкту – голоду, не вдумуючись у свою рабську залежність від нього.

В. Підмогильний йде в ногу зі світовими тенденціями в літературі, наголошуючи на тваринному первні в людині. В оповіданні письменник розвиває теорію боротьби за виживання Ч. Дарвіна, переносючи її на людське суспільство. Головний герой не потребує багато – «аби підтримати життя» [Підмогильний 1991: 123]. Мета його існування – набити шлунок. До того ж, він не потребує і будь-якої естетичної насолоди від їжі: «Перший-ліпший кавун, що я його схопив, був нестиглий, але я не міг утриматись, почав тремтячими руками видирати його тепле соковите м'ясиво та запихати собі в рот» [Підмогильний 1991: 126]. Як і тварина, він живе сьогоднішнім днем. Повертаючись із спекулянтської подорожі, хлопець задарма допомагає літній жінці донести важкі лантухи через все місто додому, бо має ще їжу, взяту у курені вбитого діда-баштанника.

На питання Марти, скільки він візьме за допомогу, хлопець відповідає: «Нічого, я просто прогулявся» [Підмогильний 1991: 127], і гадує про запрошення жінки на пиріжки аж тоді, коли відчуває голод. Він зрадив себе самого, свої мрії, свою гідність. Схвильовано й патетично розмірковуючи про долю жінки впродовж століть, він сам спокійнісінько стає її утриманцем.

Але герой В. Підмогильного все ж не настільки простий, як здається з першого погляду. Письменник дотримується різнобічного та багатогранного змалювання персонажа. Незважаючи на повну втрату будь-яких людських рис, сформованих довгим шляхом цивілізації, у підсвідомості юнака залишаються певні гальма ціннісних орієнтацій, тінь людськості, що вже давно вмерла. Вона стає перепорою у його спекулянтській кар'єрі: «я не міг ані говорити з селянами, ані торгуватися. Мене охопило почуття страшенної огиди до того, що я робив, і я постановив якнайшвидше здати свій крам хоч абияк, щоб закінчити цю брудну справу» [Підмогильний 1991: 125]. Але такі відголоски честі та гідності – вже передсмертна агонія, юнак не має тієї внутрішньої сили, яка б змусила його відродитися.

Відродження моральних імперативів унеможлиблює й свідомість головного героя, його світосприйняття. Адже всі його дії та вчинки продиктовані ставленням до життя як такого, що має дати йому все, нічого не вимагаючи взамін. Хлопець критично оцінює людське суспільство і людину в ньому. Не прикриваючи правду нормами моралі, які, до речі, для нього не існують, він бачить істинну природу людини, її тваринне ество, яке розкривається вночі, тобто тоді, коли прикрашена оболонка зникає, залишається саме ество: «Все, що найглибше ховається в серці, вночі процвітає, і запашною квіткою розгортуються на ланах ночі людська душа. Бо вночі кохають, грабують, змовляються, вночі розстрілюють навіть – і тобі, ноче, моя хвала! Ти, мов добродійна чарівниця, затуляєш нам темрявою очі, щоб ми дивилися усередину себе, як у лъох, повний коштовного каміння. Ти даєш нам увесь світ під ноги, ти вчиш нас любити самих себе...» [Підмогильний 1991: 124]. Герой В. Підмогильного відрізняється від інших людей лише тим, що, ясно усвідомлюючи своє істинне тваринне «я», не цурається і не приховує цього не лише вночі, а й удень. Воно є прийнятним для юнака, і він цим вільно користується. Він ототожнює себе з ніччю: «Якби я міг притиснутись до твоїх грудей, ти відчула б мою душу, повну твоїх заповітів, і моє серце, велике, як твоє обличчя» [Підмогильний 1991: 124].

В. Підмогильний виводить нарцистичний тип особистості, яка милується своєю вродою та байдужістю до всього, що її оточує. Тип самозакоханого егоїста, позбавленого будь-яких норм моралі та докорів сумління. Інколи споглядаючи себе самого збоку, над плином реального життя він таки усвідомлює, що існує холодною хризантемою на угноєній землі: «Так де-не-де на ланах життя повстаємо ми, самотні, пишнохолодні квітки, і вдивляємось у самих себе, як у безодню світла і тіні» [Підмогильний 1991: 130]. Але насправді це будяк, що живиться силою інших, він стоїть перед новим «життям», коли природа береться смертю.

Слід зауважити, що оповідання «Проблема хліба» не просто психологічний твір на злободенну тематику. У ньому подекуди відчуваються вже перші нотки екзистенціалізму. Підмогильний широко використовує здобутки західноєвропейської філософії та літератури, переносить їх на сприятливий український ґрунт. Філософське сприйняття хлопцем людей і себе пройняте глибоким скепсисом та іронією, безпосередністю розуміння та високим ступенем критичності в оцінюванні. Людина для юнака лише «чурак, що до нього причеплено чотири палиці й насаджено кулю на підпорці... Адже ж немає сумніву, що мавши тіло жаби, людина любила б його так само, як і теперішнє, й так само вславила б його в мармурі, малюнках і слові...» [Підмогильний 1991: 123]. Отже, любов до свого тіла й турбота про нього є природною потребою людини, закладеною в її психіці ще з того часу, коли вона вперше взяла до рук палицю як знаряддя праці. І, турбуючись про свій фізичний стан, юнак лише виконує свою природну потребу, бореться за виживання.

Постає питання: що ж стало причиною необхідності такої жорстокої боротьби. Як уже зазначалося вище, суспільно-історичні обставини у творах В. Підмогильного мало фігурують у сюжетній канві, але чітко вимальовуються через індивідуальні образи головних персонажів, через впливи цих обставин на їхні думки, почуття та вчинки. Якими ж патологічно несприйнятливими вони мають бути для людини, щоб заради

приспосовування, а отже, і виживання, знищити в ній усе людське, залишивши лише первісні тваринні інстинкти, щоб, за словами В. Мельника, «за ситність фізичну доводилося розплачуватися втратою духовності...» [Мельник 1994: 108].

Отже, маємо відзначити високу майстерність В. Підмогильного в реалістичному розкритті психіки людини, що опинилася в межовій ситуації й під тиском почуття тваринного голоду втратила своє моральне та духовне обличчя, перетворилася на холодну хризантему, тобто бездушну рослину, але в людській подобі.

Як висновок, можемо сказати, що В. Підмогильний упевнено йшов до мети, яку ставила перед собою українська література, зокрема проза, перших десятиліть ХХ століття, – «повернути людське людині, допомогти пізнати саму себе і весь космос буття» [Мельник 1994: 301]. Від самого початку він ішов нелегкою, але свідомо обраною дорогою: пізнавати тіньові сторони життя, бачити страждання людини в складних суспільних ситуаціях, відкривати її на зіткненні розуму й почуття.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Галета 2002 – Галета О. Інтелектуальна проза: шукаю людину // Усе для школи. Українська література. 10 кл. – 2002. – Вип. 11. В. Підмогильний. – С. 8–24.
- Задорожна 1996 – Задорожна С. В., Бернадська Н. І. Українська література (запитання і відповіді). – К.: Феміна, 1996. – 232 с.
- Замятин 1989 – Замятин Е. Избранные произведения – М.: Советский писатель. – 1989. – 405 с.
- Костюк 2001 – Костюк Г. В. Підмогильний // Українське слово в 4 книгах. – Кн.4. – К.: Рось. – 2001. – С. 636–642.
- Луцій 2001 – Луцій С. На варті страждань і пошуків людини // Українська мова і література. – 2001. – № 5 (лютий). – С. 3–5.
- Мельник 1994 – Мельник В. Суворий аналітик доби. В. Підмогильний в ідейно-естетичному контексті української прози першої половини ХХ ст. – К., 1994. – 318 с.
- Мовчан 2000 – Мовчан Р. Проза В. Підмогильного. Доля. Людина. Стиль. // Дивослово. – 2000. – № 1. – С. 52–56.
- Підмогильний 1991 – Підмогильний В. Оповідання. Повісті. Романи. – К.: Наукова думка, 1991. – 797 с.
- Сартр 1991 – Сартр. Нудота // Сартр. Вибрані твори. – К., 1991, – 319 с.
- Череватенко 1991 – Череватенко Л. З життя лихого суспільства // Дніпро. – 1991. – № 2 – С. 176–178.